

254128

A VERBÁSZI NÉMET NYELVJÁRÁS.

IRTA

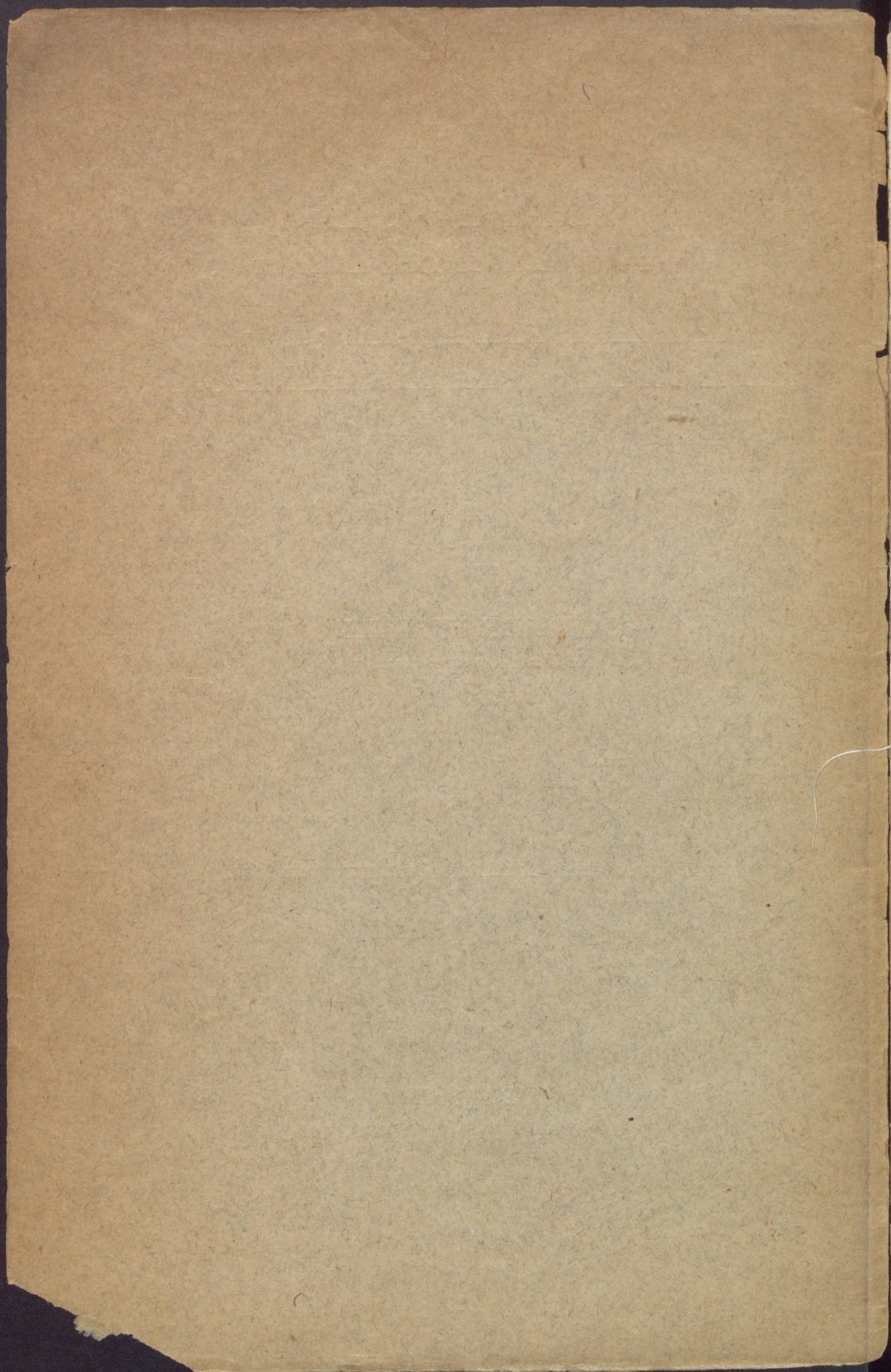
SCHMIDT HENRIK

AZ EÖTVÖS-COLLEGIUM TAGJA.

KÜLÖNNYOMAT A PHILOLOGIAI KÖZLÖNY XXIII. KÖTETÉBŐL.

BUDAPEST.

1899.

A VERBÁSZI NÉMET NYELVJÁRÁS.

IRTA

SCHMIDT HENRIK

AZ EÖTVÖS-COLLEGIUM TAGJA.

KÜLÖNNYOMAT A PHILOLOGIAI KÖZLÖNY XXIII. KÖTETÉBŐL.

BUDAPEST.

1899.

~~1 germ.~~
~~8866p.~~

254128

M.N. MUZEUM KÖNYVTÁRA
II. Nyomt. Kövedéknapló
1899 év 339.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

BEVEZETÉS.

Bács-Bodrog megye közepén, ott, a hol a Telecskai dombok hullámai a délbácskai síkságba olvadnak, a Ferencz-csatorna mentén egymás társomszédságában fekszik Ó- és Uj-Verbász. A régi szláv lakosságú Verbász község mellé II. József 1785-ben telepített le a Rajna vidékéről állítólag vagy ezer evangélikus és ötszáz református férfit és nőt. Szentkláray Jenő az Osztrák-Magyar Monarchia VII. kötetében (543. s. k. l.) érdekesen elmondja a délmagyarországi német települések történetét. III. Károly és Mária Terézia többnyire csak katolikus, tehát a bajor-osztrák vagy sváb nyelvjárást beszélő németeket telepítettek be. II. József alatt (1784—87-ig) is nagyon sok katolikus jött be, kiket Bácsmegyében a régi német községek lakosai mellé telepítettek (Palánka,

*) Irodalom: K. Czoering: *Ethnographie der oesterreichischen Monarchie* I. 1857. 34 s. k. l. — Johann Eimann, Notär zu Neu-Szivacz: *Der deutsche Kolonist oder die deutsche Ansiedlung unter Kaiser Josef dem zweiten in den Jahren 1783 bis 1787 im Bács-Comitat*. H. n. 1820. — Bács-Bodrog Vármegye Egyetemes Monographiája. Kiadja Bács-Bodrog Vár megye Községe. Zombor 1896 (Kül. II. k. 224—250 l.).

Bremer: *Kurze Grammatiken deutscher Mundarten* I—IV. Leipzig, Breitkopf és Härtel 1893 óta. — Braune: *Zur Kenntnis des Fränkischen* PBB I. 1. — Ernst Wülcker: *Lauteigenthümlichkeiten des Frankfurter Stadtdialekts im Mittelalter*. U. o. IV. 1. — Dr. Philipp Lenz: *Der Handschuhseimer Dialekt* I Progr. Konstanz 1887, II Progr. Heidelberg. Darmstadt 1892. — Dr. J. Heinzerling: *Die Siegerländer Mundart* Progr. Siegen 1874. — Dr. Georg Heeger: *Der Dialekt der Südost-Pfalz. I. Theil: Die Laute*: Progr. Landau 1896 — Ludwig Hertel: *Die Salzunger Mundart. I. Laut und Formenlehre*. Diss Jena 1888. — Oskar Böhme: *Zur Kenntniss des Oberfränkischen im 13., 14. und 15. Jahrhundert*. Diss Leipzig. 1893. — Oscar Marschall: *Darstellung des Vocalismus in thüringischen und hessischen Urkunden bis zum Jahre 1200*. Diss Göttingen 1896. — [UG = Uolrich von Gutenberg, BSt = Bigger von Steinach, F H = Friderich von Hussen, HR = Hartmanns Rede vom Glauben; MC = Moritz von Craon, kiadta Schröder: *Zwei altdutsche Rittermähren*. Berlin 1894].

Kula, Parabut, Rác-Militics, Bresztovác, Veprovác, Kernyája, Csonoplya, Stanisics, Bezdán, Almás). De ugyanakkor a frankfurti császári helytartó is toborzott települőket a protestáns rajnamenti tartományokban, a mai Pfalzban, Hessenben és Nassauban. 'Wir Joseph der Andere etc.' — így szól a helytartó által kihirdetett telepítési pátens — 'thun hiermit Jedermanniglich kund: dass wir in unsern Königreichen Ungarn, Galizien*) und Lodomerien viele unbesetzte, leere und öde Gründe besitzen, welche wir gesonnen mit Deutschen Reichsgliedern, *besonders aus dem Ober-Rheinischen Kreise* anzusiedeln'. E telepítési pátens kedvező ígéretei egész népvándorlást idéztek elő. Az érkező protestáns családokat Tolna- és Bácsmegyében nem a katolikusok közé, hanem többnyire külön községekbe telepítették. Így a Dunán túl Nagy-Székely, Bonyhád, Majos, Kalaznó, Hidas, Mórág, Apáti, Rác-Kozár, Kéty, Gyöng, Püspök-Lak, Feked, Himesháza, Szűr, Püspök-Márok, Német-Szék, Barátúr, Szent-György, Bácsmegyében Torzsa (1784), Cservenka, Uj-Verbász (1785), Kiskér, Szeghegy, Bulkesz, Uj-Szivác, Uj-Sóvé (1786) községekbe.

A dunántúli németiség származásáról biztos adataim nincsenek. Azon területet azonban, melyről az említett nyolcz bácsmegyei község lakossága érkezett, nagyjából ismerjük. Ennek nyugati határát Nieder-Lemp (Giessentől nyugatra), Solmsbach, Oberwetz, Kröffelbach, Usingen, a Rajnán túl Kreuznach, Sobernheim, Seckenbach, Meisenheim, Grumbach, Baumholder, Sulzbach, Burbach és Saarbrücken, déli határát Saarbrücken, Hornbach, Annweiler képezik. Északon és keleten igen nagy az ingadozás, mert úgy látszik, útközben is sokan csatlakoztak a bevándorlókhoz. Az ujverbászi ref. egyházi anyakönyvek szerint a verbásziak az említett községeken kívül még Posenbach, Wieselskirchen, Schmidtweiler, Lichtenberg, Eineth, Kleinstenhausen, Baumholder, Altekla, Kaiserslautern, Duchroth, Rockenhausen, Esweiler, Münsterappel és Kirchheimbolandenből (Pfalz, Hessen) jöttek. Badenből csak Durlach van említve.

Eredetileg Uj-Verbászon csak németek laktak. 1890-ben azonban a község 5859 lakosa között volt: 5111 német, 642 magyar, 65 ruthén, 29 szerb, 7 tót, 2 horvát és 3 egyéb nemzetiségű. Nagyon sokan átköltöztek a tőszomszédságban fekvő Ó-Verbászra, a hol az első német család 1817-ben telepedett le. 1890-ben már volt ott 1936 német, 1669 szerb, 412 ruthén, 226 magyar és 9 egyéb nemzetiségű.***) Foglalkozásra nézve

*) Ezek a galicziai és horvátországi telepek még most is léteznek. Az előbbiekről l. German Ludomil cikkét az Osztrák-Magyar Monarchia XV, 463 s. k. o.

**) Bács-Bodrog megyében 1890-ben, 134835 kath. német, 37147 evang. és 11639 reform. német volt.

mindkét község lakossága túlnyomólag földművelőkből, kisebb részben iparosokból és kereskedőkből áll.

A következőkben megkíséreltem a verbászi német népnyelv történeti hangtanát megírni. Ez értekezés voltaképpen egy része „a rajnai frank nyelvjárás Magyarországon” című egyetemi pályamunkámnak. Hogy a verbászi dialektus a rajnai frank nyelvjáráshoz tartozik, az az értekezés folyamán minden kétséget kizárólag ki fog tűnni. Ugyane nyelvjárást beszélő több-kevesebb, főképp fonetikai eltéréssel Torzsa, Kuczura, Bulkesz, Kiskér, Ókér, Sóvé, Cservenka, Szivác és Szeghegy, és mint értesülök, a Dunán túl Nagy-Székely német ajkú lakossága.

Hogy az említett dunántúli protestáns községekben milyen nyelvjárást beszélnek, azt eddigelé nem határozták meg. Annyi bizonyos, hogy nyelvjárásuk semmi esetre sem tartozik a bajor-osztrák dialektushoz, a mint azt eddigelé szélitében állítják, egy kalap alá foglalva őket a körülöttük lakó természetesen sokkal számosabb katolikus németiséggel.

I. A magánhangzók.

1. A magánhangzókról általában.

1. §. Nyelvjárásunk magánhangzói a következők: *a, ā, o, ō, e, ē, i, ī, u, ū, ə*; diphtongusok: *au, āi* és *ei*, mely *ei*-vel váltakozik; ezeken kívül minden *hosszú* magánhangzó, *ē* kivételével, összekapcsolható *-ə*-vel: *āə, ōə, ēə, īə, ūə*.

2. §. A fonetikai transcriptioban lehetőleg egyszerűsége törekedtem, s ép ezért nem alkalmazkodtam sem Sievers, sem Bremer Otto fonetikai írásához. Mert mind a kettő lehetőleg sok hangot akar jelölni és sokféle jegyet használni, melyekre itt nincs szükségünk. S mivel az egyszerű, közönséges betűk közül egy néhányat lefoglaltak oly hangokra, melyek a mi nyelvjárásunkban nincsenek meg, nyelvjárásunk közönséges és gyakran előforduló hangjait szerintük complicált (jelzett vagy áthúzott stb.) jegyekkel kellett volna jelölnöm. Egyszerűbbnek tartottam tehát, lehetőleg beérni a közönséges latin betűkkel, szigorúan utalva azonban az ezekkel jelzett hangok fonetikai minőségére.

3. §. *a*-val azon széles ejtésű, labialis, hátsó alsó (*low-back*) nyelvállással képzett hangot jelölöm, mely a felnémet nyelvjárásokból általános ismeretes. Nem tévedünk, ha nagyjából a magyar *a*-val azonosítjuk, ámbár képzésénél a nyelv kissé hátrább húzódik a nyelvjárásban, mint a magyarban. Megfelel kfn. rövid *a*-nak (13. §.), *r* + cons. előtt régi *o*-nak és *u*-nak (26. és 29. §§.). A kölcsönzavakban magy. *a*-nak (48. §.), szerb középső nyelvallású *a* nak (50. §.), néha magy. *á*-nak

(49. §.), *r* + cons. előtt a kölcsönszókban is *o*-nak és *u*-nak (51. §. 1. megj.).

4. §. Az előbbivel teljesen megegyező nyelvválással képeztetik az *ā*-hang, csak hogy a nyelvismok jobban megfeszülnek, s a gégefő is lejjebb húzódik. Eredetileg csak kfn. rövid *a*-ból fejlődhetett (14. §.), mivel kfn. *ā* nyjban mindig átment *ō*-ba. Jövevényszavakban azonban magy. *ā*-nak is megfelel (49. §.).

5. §. *o* széles, *ō* szűk ejtésű, labialis hang. Mind a kettő hátsó, középső nyelvválással képeztetik. Többnyire kfn. *o* és *ō*-nak felelnek meg, ha azokat nem követte *r* + cons. De kfn. *ā*-ból is mindig *ō* lett nyjban. Az utóbbi hangváltozás a felnémet nyelvjárásokban nagyon általános és már a XIII. és XIV. században figyelemmel kísérhető. (Wülcker PBB. IV, 19; Weinhold Mhd. Gramm.² 90. §.; Paul Mhd. Gramm.⁴ 112. §.). Néhány esetben (mindig *m* előtt) kfn. *ou*-nak is hosszú *ō* felel meg nyjban (42. §.). A kölcsönszavak *o*-hangjai az 51. §. 1. és 2. pontja alatt vannak tárgyalva.

6. §. *e* rövid, *ē* hosszú széles ejtésű illabialis hangot jelöl. Képzésüknél a nyelv kétségtelenül hátrább és lejjebb áll, mint a szintén midfront, de szűk ejtésű *e*-nél (7. §.), ámbátor a nyelvválást sem alsónak, sem vegyesnek még nem lehet nevezni.

r előtt csak *e* állhat, *o* sohasem. Előfordul azonkívül egytagú szavak végén: *te* (= nesze), *je* (ritk. *ije* = igenis; de kfn. *jā* > nyjk. *jō*). Vagy pedig oly szavakban, melyekben azelőtt *r* következett utána, de ez kiesett, pl. *khel* — kerl-ből. (De a régi werlt-nek megfelelő *velt*-ben már szűk ejtésű).

ē kizárólag csak *r* előtt fordul elő; de míg *r* előtt *e* sohasem fordulhat elő, hanem mindig csak *ē*, addig *ē* igenis állhat *r* előtt, annál inkább, mert kfn. *ē*-ből nyjban *r* előtt is mindig *ē* fejlődött (21. §.). *r* előtti *ē* tehát csak rövid *e*- vagy *ē*-nek felelhet meg (20. §.).

e régi *r* előtti *e*ből (16. §.), *r* előtti *ē*-ből (18. §.), *r* előtti *i*-ből (23. §.) és *r* előtti *ü*-ből (34. §.) származik.

7. §. *e* megfelel: régi *e*-nek (16. §.) és *ē*-nek (18. §.), ha nem követi ezeket *r*; jövevényszavakban magyar nyílt *e*-nek, szerb zárt *ē*-nek (52. §.).

ē igen gyakori. Ered: régi *e*-ből (17. §.), *ē*-ből (19. §.), *ē*-ből (21. §.), *ō*-ból (31. §.), *oe*-ből (32. §.), *ei*-ből (38. §.), *ou*-ból (43. §.), kfn. *r* előtti *ie*- vagy *i*-ből (45. §.), kfn. *r* előtti *üe*-ből (47. §.). Analogia útján kiszorította az *i*-t a brechungos igék præs. 2. és 3. személyében (45. §.), és végül előfordul kölcsönszavakban (52. §.).

8. §. *i* (Sievers *i*³) származott: kfn. *i*-ből (22. §.), kfn. *ü*-ből (53. §.) kfn. *üe*-ből (47. §. megj.).

\bar{i} kfn. szóvégi *iu*-nek (35. §.), kfn. *ie*-nek (44. §.) és kfn. *üe*-nek (47. §.) felel meg.

9. §. *u* (high-back) kfn. *u*-ból (ha nem következett utána *r* + cons., 28. §.), néha kfn. *uo*-ból (46. §.), egy esetben kfn. *û*-ból fejlődött (30. §.).

\bar{u} kfn. *û*-nak (30. §.) és kfn. *uo*-nak (46. §.) felel meg.

A jövevényszavak *u*-hangjait az 51. §. tárgyalja. Vendégszavakban az *m* előtt álló *o* átmegegy *u*-ba (51. §. 2. megj.).

10. §. *a* minden régi hangsúlytalan magánhangzóból származhatik, de leggyakrabban a hangsúlytalan kfn. *e* helyén fordul elő.

11. §. \bar{e} és \bar{e} kfn. *i*-ből (24. §.), kfn. szóközépi *iu*-ból (36. §.), ritkán kfn. *ei*-ből, kölcsönszavakban magy. és szerb *aj*-ból származnak.

au (*a* + *o*) kfn. *û*-ból és *ouw*-ból fejlődött (40. §.).

\bar{a} kfn. *ei*-ből keletkezett, többnyire χ előtt (39. §.).

12. §. Az *a*-vel összekapcsolt hosszú magánhangzók különösen az inf.-ban gyakoriak, még pedig leginkább contractio miatt; pl. *pīa* biegen, *jāa* jagen, *rūa* ruhen stb.

2. A hangsúlyos magánhangzók történeti fejlődése.

13. §. Régi rövid nyílt *a*, a következő §. eseteinek kivételével, a nyelvjárásban rövid marad ugyan, de zárttá lesz, alsó nyelvéllással képezetetik, s így *o* felé közeledik: *sat*, *alos*, *hant*, *vašar*, *paŋc* (banc), *mañ*, *hamr*, *ap* (abe, ap), *avr* (aber), *fatr* (vater), *šamlštylχ* (schamel), *šnavl* (snabel), *vampə* (gót wamba, kfn. wambe).

Megj. *eš*, *veš*, *theš* (asche, waschen, tasche) szavak *e*-jét (Behaghel (Paul Grundr.² I. 696.) az *š* umlautoló hatásának tulajdonítja. Wüleker (PBB. IV, 17.) ily umlautra már 1335-ből idéz példákat. [*š* hatásának tulajdonítja Simonyi Zsigmond az *u* és *o* *i*-vé változását ezekben: régi *hamos hamis*, *koldus kó-dis*, *lapos dial. lapis*].

14. §. Régi *a*, leginkább akkor, ha *r* + cons., vagy *ch* + cons. következik utána, hosszú \bar{a} -vá lesz: *tārm* (darm), *mārk* das Mark, és *mārk* m. der Markt, *kārtə* (garten), *kārp* plur. *kārvo* (garbe), *wārm* (warm), *šnārkst* (schnarcht), *nāxt* (nacht), *āxt* (acht), *vārtə* (warten), *švārt* (schwarte), *pārno* (barn, fattyú). Egytagú szavakban, ha csak egy mássalhangzó következik utána: *plāt* (blat), *hās* (has, hase), *štāt* (lassan, lassú, kfn. stade), *phāt* ufn. der Pfad.

Contractio következtében kfn. rövid *a* mindig megnyúlik: *sān* (sagen), *trāt* (traget), *šlāə* (slagen), *mā* (mage, gyomor), *māt* (maget, Magd, ered. Jungfrau, Mädchen).

Egyéb esetekben ritkán: *Jākop* (Jacob), *krāvə*, *krāpt* (graben), *krāvə* m. der graben, *kāmādo* (kaszált rend).

1. Megj. Mivel csak a hosszú *ā* fejlődött *ō*-vá, chronologiai szempontból kétségtelen, hogy a part. perf.-han, pl. *kfrōt* (gefraget) *kplōt* (geplaget) a contractio előbb állt be, mintsem az *ā* > *ō* hanzváltozás végbement volna.

2. Megj. *a* umlautja *e*, *r* előtt *e*, *ā*-é pedig *ē* vagy *ē̄*. E hangok phonetikailag természetesen semmiben sem különböznek a később tárgyalandó, különbözőképpen fejlődött *e*, *ē*, *e* és *ē̄* hangoktól. Pl. *hant* plur. *hen*, *kans* plur. *kens* (gans), *hart* comp. *hertr*, *švarts* = *švertsā* (schwärzen), *hāva* plur. *hēva* (haven, köcsög), *tārm* plur. *tērm*, *ārm* comp. *ērmr*.

15. §. Régi *ā*-nak nyjunkban mindig *ō* felel meg. E hangváltásra, mely a felnémet nyelvjárásokban általánosan el van terjedve. Weinhold Mhd. Gramm.² 90. §. és Wülcker PBB. IV. 19. a XIII. század végéről, de különösen a XIV. elejéről már sok példát idéz. Pl.: *šlōfā* (slāfen), *ōs* (ās), *phōl* (phāl, ufn. Pfahl), *rōdā* (raten), *prōdā* (brāten), *jōr* (jār), *ōvāt* (ābent), *švōp* (svābe), *vōr*, *vōrheit* (wār, wārheit), *hōn* (hān), *nōtl* (nādel), *ēksōmā* (examen), *holōnār* (Ulahner), *anārštō* (anderswā).

Épígy a régi *āu*, melyből az ufn.-ben *au* lett: *plō*, *krō*, *lōlīχ*, *phōhōn*, *klōvā*: ufn. blau, grau, lau, Pfau, Klaue (kfn. blā, wes stb.).

Ez az *ō* egynéhány szóban az ufn.-ben is meghonosodott: *ōnā* (āne ufn. ohne), *mōnt* (māne, ufn. Mond), *mōnat* (mānet, ufn. Monat).

1. Megj. Az *ō* megrövidült: *lōšā* (lāzen) és *nōχpr* (nāchbūre, Nachbar) alakokban.

2. Megj. Rövid *a* kfn. *ā* helyén csak egy esetben fordul elő: kfn. *hān* (F.H.) nyj. *han* (haben).

16. §. Régi *e* a köv. §. eseteinek kivételével rövid marad: *hemt* (hemede), *šmekā* (smecken), *leventīχ* (lebendie), *ksel* (geselle), *en* (ende).

Megmarad természetesen akkor is, mikor az ufn.-ben hamis analogia következtében átmegy *ō*-be: *lefl* (leffel, Löffel), *hel* (helle, Hölle), *tsvelf* (zwelf, zwölf), *lešā* (leschen, löschen), *kvelp* (gewölbe), ebből *kvelv* kereskedő, *tērā* (derren, dörren).

17. §. Kfn. *e* liquida, liquida + cons. valamint cons. + liquida előtt néha megnyúlik: *švērā* (swern, schwören), *vēlā* (weln, wählen), *ēl* (el, elle), *vērā* (wern, wahren), *ēsł* (esel), *hēkle* (heckeln), *ēr* (ern, erne, ufn. Ernte).

18. §. Régi *ē* a 19. és 20. §. eseteinek kivételével rövid marad: *levr* (lēber), *nevl* (nēbel), *fēdr* (fēder), *plex*, *felt*, *helfā*, *kneχt*, *seks*, *kešt* (gēster, gēstern), *švešt*, *lērā*, *hērts*, *khērts* (kērze); *kep*, *kepšt*, *kept*, *keva* (gēbe, gibst, gibt, gēben).

19. §. Hasonló esetekben, mint a 17. §-ban, kfn. *ē*-ből hosszú *ē̄* lesz: *vēv* (wēbare), *kvēlā* (quēln). Különösen nyílt szótagban: *rēp* (rēbe), *mēl* (mēl, Mehl), *kēl* (gēl, gēlwes, ufn. gelb), *prēt* (brēt), *vēk* (wēc, Weg), *rēn* (rēgen), *flēχtā* (flēchten).

20. §. *r* + cons. előtt *ē*-t constatálhatunk kfn. *ē*-vel szemben: *vērt* (wért), *kēršt* (gërste), *ērt* (ërde), *fēršt* (vërse), *kērə* (gërn, gërne); sőt egyszerű *r* előtt is: *švēra* (swëre, Geschwür), *pēr* (bër, Bär), *šēr* (kfn. schëre), *khērə* (kërne).

21. §. kfn. *ē*-ből mindég (*r* előtt is!) *ē* lesz: *ēršt* (êrste), *ērə* (êren, tisztel), *lērpū* (lêre, kint), *lēnə* (lênen = leihen, megvan az ufn. entlehenen-ben), *sēl* (sêle).

Megj. Az *ē*-vel eredetére és phonetikai értékére nézve azonos kfn. *æ*-ből is *ē*: wære (MC.) nyj. *vēr*, lære (MC.) *lēr*, kfn. dræhen nyj. *trēə*, kfn. sælic nyj. *sēliχ*.

22. §. Kfn. *i*, ha nem következett utána *r*, változatlan maradt: *šiml* (schimmel), *štivl* (stivel), *siχl* (sichel), *šmit* (smit, Schmied), *riχl* (rigel), *vis* (wise, Wiese), *štriχ* (strish), *mišt* (mist), *tik* (dicke, vastag), *vintl* (wintel).

1. Megj. *-ige*-ből összevont *i* a rendes úton *ei*-vé lesz: Kfn. *ligen* > *lîn* — nyj. *leiə*, *lei*, *leišt*, *leit*. — Hosszú *i* lett kfn. rövidből: *frīdə* (vride FH.).

2. Megj. Analogia következtében a præs. 2. és 3. személyének *i*-je kiszorúl: *nem*, *nemšt*, *nemt* ufn. nehme; *es*, *ēst*, *est* (essen).

23. §. Kfn. *i* *r* vagy *r* + cons. előtt *e*-vé lesz: *vērt* (wirt), *kšer* (geschirre), *ērə* (irren), *kəpərχ* (gebirge), *khərχ* (kirche), *tsvērən* (zwirn), *nərjəts* (nirgends), *fērneis* (firnis).

Sőt köv. *r* nyílt szótagban hosszú *ē*-t is idézhet elő: *šmēr* (smirve), *šmērə* (smirn); *mēr*, *ēr*, *tēr* (wir, ir, dir) szavakban, ha hangsúlyosak. Ha azonban hangsúlytalanok, az *ē* *a*-vé tompulhat vagy egészen ki is eshetik: *mər* vagy *mər*.

Az *-iren*, *-iren* végű igékről (nyj. *-ērə*) a 45. §.-ban lesz szó.

24. §. Kfn. *i*-ből, épúgv. mint az ufn.-ben, *ei* lesz: *trei* (dri), *tsēit* (zit), *mei*, *tei*, *sei* jelzői használatban, máskor *mein*, *tein*, *sein* (kfn. mîn, dîn, sîn), *vēit* (wît), *reih* (rich), *vēin* (wîn), *šmeisə* (smizen), *phēif* (phife, Pfeife), *švēi* (swige).

25. §. Kfn. *o*, ha nem következik utána *r* + cons., változatlan marad, *volf* (wolf), *kolt* (golt), *pođm* (bodem), *molke* (molke), *holts* (holz), *polrə* (kfn. bollern, rumpeln), *poslə* (kfn. bozzeln, bôzeln, iterat. bôzenhez; v. ö. ane-bôz > ambos) jel. dolgoztatni. (Goethe ifjúkori munkáiban gyakran előfordúl), *krot* (krote, ufn. Kröte).

A part. perf.-ban: *kətrof* (getroffen), *kəlof* (kfn. geloffen, gelauffen) *kəproχ* (gebrochen).

1. Megj. Néha hosszú *ō* felel meg kfn. rövidnek: *trōk* (troc), *vōnə* (wonen).

2. Megj. *o* umlautja *e*: *khop* plur. *khep* (fej) *šlos šlesr* (zár); *krop* comp. *krevr* (grob) stb. *ō* umlautja pedig *ē*: *šōf* plur. *šēfχə*, *hōχ* comp. *hēχr*.

26. §. Régi *o* már a kfn.-ben is *r* + cons. előtt *a*-vá lesz. Hogy e hangváltozás, ép úgy mint az *u* (+ *r* + cons.) > *a*, még most is él a nyelvben, azt a legújabb jövevényszavak bizonyítják (*Taršau* Torzsa, *prešparjə* Pressburger Metze).

Pl. *harn* (ófn. horn), *kharn* (ófn. korn), *tarf* (ófn. thurf, dorf), *tsarn* (ófn. zorn), *uf parχ* (auf borg, ófn. borgēn), *marjət* (ófn. morgen), *artnə*, *artnuχ* (ófn. ordenōn), *fartl* (escl, kniff; vorteil), *farχt* (vorhte). Az *r* kiesett: *Khaneljəs* Cornelius.

27. §. Kfn. *ō* nem változik: *krōs* (grōz), *ōr* (ōr), *hōχ* (hōch), *rōt* (rōt), *lōs* (lōs), *pōn* (bōne), *lōn* (lōn), *štōsə* (stōzen) stb.

Megj. *ō* umlautja *ē*, l. 25. §.

28. §. Kfn. *u* megmarad (a köv. §. eseteinek kivételével) akkor is, mikor az ufn.-ben, főleg nas. előtt, *o* felel meg neki: *nun* (nunne, Nonne) *sun* (sunne, Sonne), *sumr* (sumer, Sommer), *tunr* (tunre, Donner); *trukə* (trucken MC, ufn. trocken); a part. perf.-ban: *kənum* (genommen), *kəvuū* (gewonnen), *kəruū* (geronnen), *ksuū* (gesonnen). Egyéb esetekben: *un* (unde), *krum*, *lušt*, *hunt*, *tum* (tumbe), *funχə*, *prušt*, *šnupə* (még Goethenél: Der Herzog hat einen entsetzlichen *Schnuppen*, levél Steinnének, 1781. márcz. 7-én), *phure* (kfn. phurren), *kənunχ* (genunk, genuoc).

Megj. *p* előtt már a kfn.-ben néha *o*-vá lesz: *pop*, *ropə*, *tsopə*, *šop*. V. ö. PBB. IV. 13.

29. §. Régi *u* *r* + cons. előtt *a*-ba megy át: *taršt* (durst), *tarχ* (ófn. thuruh, durch), *kharts* (kurz), *parš* (1. legény, 2. szerető lat. bursa-ból), *vartsl* (ófn. wurza), *šarts* (schurz), *farχ* (ófn. vurch, Furch), *varm* (wurm; de meleg nyj. *vārm* 14. §.).

30. §. Kfn. *ū*-ből rendszeren *au* fejlődik: *aus* (ūz), *ausr* (ūzer), *traure* (trūren), *haus* (hūs), *maus* (mūs), *taup* (tūbe), *šraup* (schrūbe), *špautsə* (spūzen), *taumsə* (kfn. dūme), *pauχ* (kfn. būch).

Hosszú *ū* igen riskán: *tū* (dū), *jūksə* (kfn. jūchezen, belőle ufn. jauchzen). Előbbi, mert sokszor hangsúlytalan *tū*, sőt *tə*-vel váltakozik, utóbbi, mert hangutánzó.

Rövid *u*: *uf* (ūf, ufn. auf), melyre a nyjban csak mellékhangsúly eshetik.

31. §. Kfn. *ō*-nek, mint az *o* umlautjának, nyjban *e* vagy *ē* felel meg (v. ö. 25. §.): kfn. löcher nyj. *lēχr*, kfn. vrösche nyj. *frēš*; kfn. möchte nyj. *mēχt*, kfn. mögeliχ *mēkliχ*.

32. §. Kfn. *æ*-ből mindig *ē* fejlődik: *krēšt* (græste), *hēra* (hæren),

khērt (gehœret MC.), *pēs* (bœse), *plēt* (bloede, szerény), *šēn* (schœne), *trēsta* (trœsten), *rēsta* (rœsten).

33. §. Kfn. *ü*, ha nem áll *r* előtt, *i*-be megy át: *sin* (sünde), *fil* (vüllen, tölteni), *fil* (vüln, csikó), *vinš* (wünschen), *klīk* (gelücke FH.), *finf* (fünf), *prik* (brücke), *piſl* (büffel), *khivl* (kübel), *prunəštits* (kútágas, stütze), *ivl* (übel), *kripl* (krüppel).

34. §. *r* előtt kfn. *ü*-ből *e*, ritkábban *ē* lesz (v. ö. 23. §.): *fērxtə* (fürchten), *khervəs* (kürbiz), *štertsə* (stürzen, learatott földet először szántani), *štərmə* (stürmen, a harangot félrevérni), *pəršt* (bürste). Nyílt szótagban *ē*: *tēr* (türe MC.), *fērə* (füren MC.), *šērə* (schürn).

35. §. Kfn. *iu*-ból az adj. és pron. nőnemű alakjaiban, tehát szó végén, *i* lesz: *pēsī* (bœsin), *tī* (din), *klēnī*, *lanī*, *altī*, *hōxī*, *nūrī*, *nēkštī*, *vēūī*, *tinī*, *tikī*, *šepī*, *holtsniχī*, *silvniχī*, *koltniχī*. De míg a pronominalis declinatio fem. sing. nominativusa mindig *i*-re végződik, addig kfn. *iu* a neutr. plur. nomin.-ban mindig *ə*-vé tompul. Ennek okát az alaktanban tüzetesen fogom tárgyalni.

36. §. Szóközépi kfn. *iu*-ból *ei* lesz: *lēt* (linde), *kreits* (kriuze), *teier* (tiure), *teits* (tutsch), *teivl* (tiuvel), *eiər* (iuwer), *meiər* (triue), *seivrlīχ* (sinberlich), *neint* (der niunde MC.).

37. §. Kfn. *el* csak néhány szóban, az irodalmi nyelv hatása alatt, marad meg *ei*-nek: *khēisr* (ófn. keisur), *heis* (heiz), *keišt* (geist), *meištər* (meister), *leištə* (leisten), *heilīχ* (heilic).

38. §. Kfn. *ei*-nek rendszerint *ē* felel meg, s így kfn. *ei* (ufn. *ei*) és kfn. *i*-ből fejlődött *ei* (24. §.) nem esik össze, mint az ufn.-ben: *hēsə* (heizen), *təhēm* (daheim), *ē* — *ēnər*, *ēnī* — *ēns* (ein — einer, einu — eins), *vēsəkhint* (weise, ufn. Waise), *prēt* (breit), *mēnə* (meinen), *lēdiχ* (ófn. leideg, überdrüssig, megkülömböztetendő kfn. *lēdic* től, mely nyjokban *lēdiχ* = nőtlen), *alēn* (aleine FH.), *pēn* (bein), *klēn* (klein), *vēts* (weizen, búza), *vēt* (weide), *rēf* (reif, pánt), *tēl* (teil) stb. E hangváltozás a XIII. században már teljes virágzásban volt (Weinhold Mhd. Gramm.² 98. §.).

39. §. *χ* és *k*, valamint voc. előtt és szó végén kfn. *ei*-ből *āi* fejlődik: *rāiχə* (reichen), *vāiχə* (weichen), *vāiχ* (weich), *štāiχ* (streich), *plāiχ* (bleich), *tsāiχə* (zeichnen), *tāik* (teic), *āiə* (eigen); *āi* (ei), *māi* (der mei).

40. §. Kfn. *ou* ritkán, csak *w* előtt, vagy a nyj.-ban szóvégre kerülve, mutat az ufn.-hez hasonló fejlődést: *hauə* (houwen), *trauə* (trouwen), *šauə* (schouwen), *pauə* (bouwen); *kənu* (genouwe), *lau* (louge), *au* (onge).

41. §. Rendesen *ā* felel meg nyjokban kfn. *ou*-nak. Tehát kfn. *ou* és kfn. *ü*-ből fejlődött *au* sem esik össze. *rāχ* (rouch), *rāχə* (rouchen), *lāfə* (loufen), *ivrhāpt* v. *ivrhāpšt* (überhoubet); *klāuə* (geloube, főnév)

Kapitel

és *klāv* (gelouben, ige), *lāp* (loup), *tāp* (toup), *khāfe* (koufen), *āχ* (ouch). *urlāp* (urloup), *štāp* (stoup), *tāf* (toufen).

42. §. Néhány szóban, mindig *m* előtt, *ō* felel meg kfn. *ou*-nak: *pōm* (boum), *trōm* (troum), *tsōm* (zoum), *tōmīš* (verwirrt, schwindlig, v. ö. kfn. *toum* = rauch, qualm).

43. §. Kfn. *ōu*-nak megf. hangzó csak mint *ou* umlautja fordul elő. Ha tehát kfn. *ou*-nak nyj. *au* felel meg, úgy ennek umlautja *ei*, ha pedig *ā* vagy *ō*, ezek umlautja *ē* (14. §., 25. §.).

Megj. De v. ö. *frēt* (fröude, TH. fröide). Egyszeren új kölcsönszó az ufn.-ból hangalakjánál fogva *frēilə* (Fräulein), mivel kfn. *frouwe* nyjokban *frā* (41. §.).

44. §. Kfn. *ie* az ufn.-hez hasonlóan *ī* monophthongussá lesz: *kīsə* (giezen), *pīdə* (bieten), *līp* (liep), *sīχ* (siech), *šīr* (schiere), *tīr* (tiere), *fīr* (viere), *fīvr* (fieber), *krīχ* (kriec), *līt* (liet).

45. §. A kfn. *ieren*, ufn. *-iren*-nek megfelelő igeeképző nyjokban, minthogy itt az *ī* nyílt szótagban áll s *r* követi, *ērə*-nek hangzik (v. ö. 23. §.): *flērə* (verlieren), *provērə* (probiren), *visētērə* (vizitiren), *khumētērə* (kommandiren), *akētērə* felfogadni (ered?).

46. §. Kfn. *uo*-ból rendszeren *ū* lesz: *khū* (kuo), *kūt* (guot); *rūfə* (ruofen), *fūdər* (fuoter), *rūdər* (ruoder MC.), *tūt* (tuot), *plūdə* (bluoten). Néhányszor rövid *u* is: *plum* (bluome), *puχ* (buoch), *suntāk* (suontae), *kruk* (kruoc).

47. §. Kfn. *üe*-ből *ī*, *r* előtt *ē* lesz: *sīs* (süeze), *fīlə* (vüelen, ufn. fühlen), *hūdə* (hüeten), *mūt* (müede), *prī* (brüje, brüehē); *fērə* (vüeren). Rövid *i*: *mīsə* (müezen).

3. A kölcsönszavak hangjai.

48. §. A kölcsönszavaknak úgy magánhangzóit, mint mássalhangzóit nyelvjárásunk a maga megfelelő hangjaihoz alkalmazza. A következőkben leginkább a magyar és szerb, tehát a legujabb jövevényszavakat fogjuk vizsgálni.

Magy. *a*, melylyel nyj. *a* hangja phonetikailag is megegyezik, természetesen nem változik: *paprika*, *sarvas* (női felső ruha, testhez álló kabát), *pitang* (bitang), *talkə* (taliga). Helynevekben: *Palankə* (Pálánka), *Kharəpok* (Karavukova). Hosszú *ā*: *Kutsərā* (Kuczura).

49. §. Magy. *á*-ból többnyire *ā*, néha *a* lesz: 1. *paprikās*, *tšartaš* (csárdás), *petjār* (betyár), *sārmə* (szárma), *husār*, *pātši*. Helynevekben: *Nātal* (Nádálj), *Āte* (Ada), *Jārek* (Járek), *Pātš* (Bács) stb. 2. *salaš* (szálás), *katš* (kácsa, kaesa), *rakōtsi marš* (Rákóczi induló).

50. §. Szerb nyílt *a*-ból nyjokban zárt *a* lesz: *šartax* (čardak, góré), *puta* (téli felső kabát), *opankə* (bocskor), *rampaš* (uj bor).

51. §. Magyar és szerb *o*, *u* és *i* megmarad, ha következő *tš*, vagy *r* + cons., vagy pedig népetimologia annak megváltoztatására nem folyik be:

1. magy. *o*: *korteš*, *Joška* (Jóska); de *Samparč*.

2. szerb *o* vagy *ō*: *rovt* (robota, magy. robot), *šurok*, *opor* (disznóól), *tōrvā* (torla, tarisznya), *mōpā* (füvet kaszálni, vagy általában tavaszkor ingyenes munkát végezni, hogy az aratáskor részt kapjon a munkás, v. ő. szerb *moba*, munka).

3. magy. *u*: *šutr* (csutora), *pustā* (puszta), *puntā* (bunda), *tšūpā* (?).

4. Jöv. *i*: *raki* (pálinka), *rīsār* (szerb *risar*, részes).

1. Megj. *r* + cons. előtt jöv. *o*-ból vagy *u*-ból *a* lesz: *Taršau* (Torzsa), *prešparja* (Pressburger Metze); *artr* (hír, üzenet, francia ordre).

2. Megj. Nas. előtt a jövevényszavak *o*-ja *u*-ba megy át: *khumōt*, *khumātēr*, *khumpānī*, *pumerantš*, *khunštāvlər*.

52. §. Magy. nyílt, szerb zárt *e*-nek rendesen zárt *e*, csak *r* előtt nyílt *e* felel meg: *ēljen*, *korteš*; helynevekben *Senta*, *Sekitš*, *Servinkā Vercas*.

53. §. Magy. *ü*-nek *i* felel meg: *tiseš* (tüzes, lónév), *sīs* (szűz, káromkodásokban).

54. §. Magy. *aj*-t, szerb *āj* *t* nyíjk. *ej*-vé alakítja át: *peitaš* (pajtás), *keitoprā* (Gajdobra), *neteī*, *tereī*, *pekeī*, *tšekeī* (nedaj, teraj, begaj, čekaj: szaladj, hajts, fuss, várj).

4. A hangsúlytalan szótagok hangjai.

55. §. Minden hangsúlytalan magánhangzó kieshetik, vagy *a*-vé tompulhat; elvész különösen oly szóösszetételekben, melyekben az összetétel egyik vagy másik részének eredeti értelme elhomályosult: *noxpj* (ófn. náchbüre, Nachbar), *auprhōr* (ouge + brāwe + hār), *ims* (imbis), *Amrī* (Anna Marie); *neđmōl* (*net ē mōl*, nicht einmal).

Két hangsúlytalan szótag összeolvadhat, vagy egy hangsúlytalan beleolvadhat a melléte lévő hangsúlyosba: *hovā* (hier oben, heroben), *hunā* (herunten), *nin*, *naus*, *raus*, *rīn*, *nīvr* (herein, hinaus, heraus, herinn, hinüber), *rīvr* (herüber) stb. Ugyanezt látjuk a kölcsönszavakban: *khoplērā* (copuliren, megesketni) *španšrōr*, *španšmīk* (spanisches Rohr, spanische Mücke, az ufn.-ból), *patškr* (bocskor), *Toplā* (Topolya), *Savātits* (Subotica, Szabadka).

Sőt ugyanazon szóban majd kiesik valamely magánhangzó, majd megmarad, sőt megnyúlik, a szerint, a mint az illető szótag hangsúlytalan vagy hangsúlyos. Különösen gyakori ez a pron.-nél: *mēr* (mír), mellékhangsúlylyal *mār* és hangsúlytalanul *mī*; *īm*, *ām* és *m* (ihm); *tū*

és *tə* (du); ily hangsúlytalan alakok természetesen csak összefüggő beszédben, közvetlenül hangsúlyos szótag után, fordulhatnak elő, pl. *inəm* (in ihm), *hás̥tə* (hast du). V. ö. 23. §.

56. §. Előszótagok. Kfn. *ver*-ből nykban *fə*- lesz, mely prae-fixum oly általános, hogy az *er*- és *zer*- prae-fixumokat is kiszorította és szerepüket felvette. Liquida előtt az *ə* is kieshetik: *fəprexə*, zerbrechen, *fətsələ* erzählen (kfn. erzeln), *fəšrekə* erschrecken, *fəprenə* (verbrennen), *fəkhəfə* (verkaufen), *fəštant* verstand; *fəlēra* és *fələrə* (verlieren), *fəreisa* és *freisa* zerreißen (kfn. zerrízen), *fərékə* és *frékə* (verrecken, megdöglenni). Kfn. *be*- (Willmanns D. Gramm. II. 103—110. §.) nykban sokkal ritkább mint az ufn.-ben. *h*, *s* és *š* előtt az *e* kiesik, máskor *ə*-vé tompul: *phalə* (behalten), *pšlāə* (beslagen), *psof* (besoffen); *pəkrəvə* (begraben), *ənpəfələ* (anbefehlen).

Kfn. *ge*-ből köv. *f*, *h*, *s*, *š*, *l* előtt szintén kiesik az *e*: *kfal* (gefallen part. perf.), *kfalə* (gefallen, tetszeni), *kfləxt* (flächten part.), *kfrəs* (gefressen), *kfrərə* (gevirieren), *khal* (gehalten), *khert* (gehört), *kharxt* (gehorecht); *kšol* (gescholten), *kšot* (*šidə* schütten part.), *kšor* (geschoren), *kšer* (geschirr); *ksof* (gesoffen), *klāvə* (gelouben), *kəvina* (gewinnen), *ketenke* (gedenken); *kəmə* (gemeine, ufn. Gemeinde), *kənuŋk* (kfn. genunk, genug), *kənu* (genouwe).

Gutturalis előtt kfn. *ge*- egészen elmarad: *khum* (ufn. gekommen), *kan* (gegangen), *kep* (gegeben), *krīt* (gekriegt), *khəf* (gekauft).

57. §. Apocope és syncope előfordul az eddig felsorolt eseteken kívül is. Így az igék præsensében dent.-nál is: *ret*, *retšt*, *ret* rede, redest, redet; *tants*, *tantšt*, *tanst* tanze stb. A declinatio sing. nom. dat. és plur. nom.-ban. Azonkívül nem főhangsúlyos szótagokban *m*, *n*, *r*, *l* előtt, minek következtében az említett cons.-ok szótagképzőkké válnak: *prosm* (brosen), *kevn* (geben imp.), *frīdl* (Friedel), *prūdər* (bruoder) stb.

58. §. Végyszótagok. Végyszótagban álló kfn. *i* nem diphtongizálódik *ei*-vé, hanem rövid *i* lesz belőle (mint az ufn.-ben is): *piliŋ* (billich), *mēkliŋ* (mogelich).

Kfn. *-eln*, *-ern* végű szók *-lə*, *-rə* végűekké csonkúlnak: *šmāiŋlə* (schmeicheln), *rāŋrə* räuchern, *fəkelštrə* (megijeszteni, gelstern), *lāŋklə* (längen, -eln), *šveštre* die Schwestern (plur.). — Leggyakoribb jelenség azonban az, hogy kfn. hangsúlytalan végyszótag nykban egészen elesik: *kei* (kfn. gige), *lau* (louge), *vī* (wiege), *pō* (bogen), *lī* (lüge), *mā* (magen), *vā* (wagen). E jelenséget a contractióval is hozhatjuk kapcsolatba, mely *-age*-, *-ege*-, *-ahe*-, *-ehe*-nél rendszeren beáll: *rēn* (rügen), *māt* maget), *kēn* (gehen), *klāt* (klaget), *sāt* (saget), *šlāt* (slaget), *sīn* (sehen, a præs. *i*-jének analogiájára), *štēn* (stehen), *frōə* (fragen); *līnər* (ófn. luginári).

A 83. §. szerint kfn. *n* és liquida után álló *-de* és *-te* a megelőző

cons.-ba olvad : *sin* (sünde), *šan* (schande), *štun* (stunde), *kəpɛi* Gebäude *kun* (FH. gunde præs. 1. szem. = gönne), *un* (unde), *en* (ende), *fin* (finde), *hal* (halte), *šel* (schelte), *vər* (werde). Ezért azután oly szóknál, melyek a kfn.-ben *e*-vel képezték a plur.-t, a sing.-ban megvan a szóvégi *t*, míg a plur.-ban nincs meg : *hunt* plur. *hun* (hunde), *hant* plur. *hen* (hende), *vant* plur. *ven* (wände).

A part. perf. -*en* és dentalis után álló -*et* végzete mindég elmarad. 1. -*en* : *kəvun* gewonnen, *kšoš* geschossen, *kšlōf* geschlafen, *kəpun* (gebunden), *kšun* (geschunden). 2. -*et* : *kəvent* gewendet, *kəphent* gepfändet, *kəplent* geblendet.

5. Mennyiségi hangváltozások.

59. §. Hogy kfn. hosszú vocalis nykban megrövidült volna, arra csak igen kevés példát tudunk (15. §., 46. §.). Így *lōša* (lāzen), *nōxpɪ* (nāchbar), *plūm* (bluome), *pūχ* (buoch), *sūntāk* (suontae), *krūk* (kruok) és *mīša* (47. n.) példákat említettük a hangsúlyos szótagokra. Hozzájuk sorolhatjuk még a következőket : *prālō* (kfn. prālen), *vēniχ* (wenig) és *mēretīχ* (kfn. mer-retich, Meerrettig Wilmanns d. Gramm.³ I. 245. §. 4.).

Magy. *á*-ból néha *ä* lesz. A hangsúlytalan szótagokban természetesen rövidülés majdnem mindig beáll.

Az ufn.-tel szemben azonban nyjk. sokszor megőrizte a kfn. rövidséget, különösen 1. cons. + liquida előtt, 2. a participium perf.-ban : 2. *ēvr* Eber, *kävɫ* Gabel, *fätɪ* Vater, *nēvɫ* Nebel, *nävɫ* Nabel, *fēdr* Feder, *īχɫ* Igel, *flīχɫ* Flügel, *štivɫ* Stiefel ; 2. *kəplīp* geblieben, *kətrīp* getrieben, *kəpōt* geböten. Egyéb esetekben ritkábban : *šmīt* (smit), *rēt* (rede), *kēva* (geben), *nēmā* (nemen), *prēdiχ* (predige, bredigāt).

Azonkívül megőrizte a rövidséget egynéhány főnév *r*-rel képzett plur.-a, melyek a sing.-ban hosszúak : *klās* plur. *klsər*, *prēt* plur. *prēdr* (brett), *rāt* plur. *rēdr* (rat, kerék).

60. §. Kfn. rövid magánhangzó megnyújtásáról már a 14, 17, 19, 20. és 50. §§-ban volt szó. Láttuk, hogy hangzónyújtás többnyire csak akkor áll be, ha *r*, *χ* vagy *š*, mindig + cons., áll a kfn. rövid szótag után ; pl. *tārm* darm, *vārta* warten, *nāχt* nacht, *flēχta* flechten, *šūštɪ* schuster, *vāšt* wüst stb. Sok esetben azonban egytagú, nyílt szótagú szavakban is (*ēl* elle stb.). Többször láttuk egyszersmind, hogy contractio-
nál nyújtásnak okvetlenül be kell állnia.

II. Mássalhangzók.

1. A mássalhangzókról általában.

61. §. Nyk. mássalhangzói a következők: Liquidák: *l, r*; nasalisok *m, n, ŋ*; explosivák: *p, t, k*; spiransok: dent. *ð, s, ʃ*, labiodent. *f, v*, palatalis *j*; *χ* majd palatalis, majd gutturalis; aspiraták *ph, th, kh*; affricaták *ts, tʃ*; hehezet *h*.

62. §. A felsorolt mássalhangzók közül *l, r, m* és *n* szótagképzők lehetnek; *l, r, m, n*; *l* a 69., *r* a 70., *m* a 71. és *n* a 72. és 73. §-ban van tárgyalva.

63. §. *ŋ* ha elülső nyelvéállással képzett vocalis után következik, akkor palatalis, ha hátsó nyelvéállással képzett után, akkor velaris nasalis jelöl. Mindig palatalis azonban, ha nem köv. *k* tétélezi föl, hanem mikor szervesen fejlődött — csak szóközépen vagy szóvégen — kfn. *-ng-*, *-nge-*ből (74. §.).

Hasonló módon kétféle hangot jelöl *χ*: megfelel kfn. *ch*-nak (87. §.), sokszor kfn. szóvégi vagy liquida előtti *g*-nek is (85. §.).

64. §. Zöngés explosivák — ha ilyenek egyáltalában voltak a rajnai frank nyjban a nyugati germán közösség óta —, teljesen eltűntek, és *p, t* és *k* felel meg nekik. A nyelvérzék most már úgy különbözteti meg a kfn. mediát a tenuistól, hogy az utóbbit aspirálva ejti. Ez azonban csak hangsúlyos vocalis előtt lehetséges. De *p*-nél még bonyodalmasabb a dolog: nyug. germ. *p*-nek ugyanis nyjban szintén *ph* felel meg (voc. előtt!), s így ufn. *b, p* és *pf* hangoknak megfelelőleg nykban csak két hang van. Össze is esik kfn. *p* hol a germ. *b*, hol a germ. *p*-ből fejlődött hangokkal (75—78. §.). (Hogy kfn. *p* igen ritkán s főként csak kölesön-szavakban fordul elő, az Grimm törvényéből önként következik); *t* aspirálva csak ritkán fordul elő (80—83. §.), ellenben kfn. *k*-nak vocalis előtt mindig *kh* felel meg (84. §.).

65. §. *ð* postdentalis coronalis spirans, mely csak két voc., és voc. és liqu. vagy nas. között állhat (82. §.).

66. §. *s* zöngétlen dent. spirans; ered kfn. *s, ʒ* és *z*-ből; *ʃ* kfn. *sc-*, *sch-* és cons. előtti *s*-nek felel meg (88. §.).

67. §. *f* labiodentalis tenuis spirans (89. §., 79. §.), *v* labiodentalis media spirans; utóbbi megfelel régi *w*-nek (90. §.), nyug. germ. *β*-nek, szóközépi *b* és *p*-nek (76. §.), néha *f*-nek (89. §.).

j palatalis spirans; többnyire régi *j*-ből, néha régi liquida után álló *g*-ből fejlődött (86. §.).

68. §. *ph* megfelel nyug. germ. voc. előtti *p*-nek és kfn. *p*-nek (78. §., 79. §. 3.). *ts*-t l. a 88., *h*-t a 92. §-ban.

2. A consonansok történeti fejlődése.

Liquidák.

69. §. Kfn. *l* megmarad (kfn. -*lt*-, -*ld*-ből *l* lesz 83. §.): *alénix*, *lénix*, *lén* allein, *lets*, *életsiχ* (kfn. *letze*, *lez*, *verkehrt*), *šola* (kfn. *scholle*) *gleba*, *erdscholle*, *mēršl* (kfn. *mörsel*) *Mörser*.

70. §. Az *r* nyikban rendszerint alveoláris: *rērə* kfn. *rüeren*, *röm* *Rahm*, *tröm* *troum*, *älərít* *minduntalan*, *fatr* *Grossvater*.

Kfn. *r* kiesik a hangsúlytalan *ver*- előszatagban (56. §.), valamint szó végén *rə* után: *šulērə* *Lehrer*, *palvērə* kfn. *balbierer*. Szóközépen: *khel*, *feäršt* *vorderst*, *mašērə*, *khapräl*, *Khalin* *Karoline*, *Khaneliəs*. Viszont szó végéhez sokszor hozzájárul, még pedig *t*-vel kapcsolatban: *jetstřt*, *nötřt*, *lausřt*, *rovřt*. Hamis analogia magyarázza meg az *r* fölvételét *Sentmarš* helynévben.

Nasalisok.

71. §. Kfn. *m* megmarad oly esetekben is, mikor az ufn.-ben *n*-be ment át: *pēsñ* kfn. *bäseme*, *Besen*, *poññ* *bodem*, *Boden*, *pūsñ* *buosem*, *Busen*, *jādñ* *vadem*, *Faden*, *väsñ* *wasem*, *Wasen*.

72. §. Kfn. szókezdő és szóközépi *n* változatlan marad (de v. ö. 74. §.). Csak labialis explosiva előtt megy át *m*-be: *krumpēr* (*Grundbirne*, *krumpli*).

73. §. Szóvégi *n* hangsúlyos szótagban megmarad, hangsúlytalanban többnyire eltűnik.

Az egytagú szavak közül csakis néhány pronomen végéről kopik le: *ē* (*ein*), *khē* (*kein*), *nē* (*nein*); *mei*, *tei*, *sei* (jelzői használatban). Más-kor megmarad: *ērñ* (kfn. *ern*, *erne*, *Ernte*), *harn* *Horn*, *tarn* *Dorn*, *štēñ* *Stein*, *rēñ* *Regen*, *tharn* kfn. *turn*, *Thurn*.

Infinitivusban, ha az egytagú: *tūñ* *tuon*, *kēñ* *gehen*, *štēñ* *stehen*, *sāñ* *sagen*, *hāñ* *haben*. Többtagú inf.-ban mindig hiányzik: *lērñə*, *venə* *wenden*, *hērə* *hören*, *akrə* *ackern*, *falə* *fallen*, *halə* *halten*, *hōlə* *holen*, *khumə* *kommen*, *terēñlə* (*elverni*, az Eifel dial.-ból idézi Th. Büsch: *Über den Eifeldialekt*, Malmedy 1888, 11. l.: *dierängeln* = *quälen*).

Épígy elveszett a decl. valamennyi eseteiben, a conj.-nál a plur. 1. és 3. személyében s a part. perf.-ban; szintűgy a -*chen* és -*elchen* dim. képzőben (*khēpχə* *Köpfchen*, *khixlχə* *fánk*, kfn. *kuochen*-ből).

74. §. *l* előtt csak palatalis vagy gutturalis nasalis állhat: *teñkə*, *šeñkə*, *triñkə*, *tī* *kreñk* *Krankheit*, *pañk* *Bank*, *tañkə*, *kəvun̄k* *gewunken*. Régi *e*, *i*, *r* és *ch* előtti szóközépi -*ng*- valamint szóvégi -*ng*, -*nge* nyikban átmegy *ñ*-be: *šprīñə* *springen*, *fīñr* *Finger*, *peñl* *Bengel*; *eñ* *enge*, *meñ* *Menge*; *fāñə* *fangen*, *hantlañə* *handlangen*, *fāñχəs* (*fogósdí*), *añl* *Angel*, *hunr* *Hunger*, *uñr* *Ungar*; *šlañ* *Schlange*, *lañ* *lange* (kfn. *lane*), *štañ* *Stange*.

Explosivák.

75. §. A kfn. szókezdő, többnyire *b*-vel jelölt hangnak nyjokban *p* felel meg: *pux* buoch, *pleiv* beliben, *pēn* bein, *pal* balt, balde, *pārns* kfn. barn, *eisnpōn* Eisenbahn.

Hasonlóképpen szóközépi *b*-nek, ha az a) cons. után áll: *vampa* kfn. wambe (liquida kivételével); vagy b) nyjokban szóvégre kerül: *taup* kfn. tūbe.

76. §. Az idg. *bh* < germ. *β*, melynek egyenes folytatása Behaghel (Grundr.² V. 102. §.) szerint némely mai német nyelvjárás szóközépi vocalisok után álló *v*-je, valamint minden későbbi *b* nyjokban zöngés dentilabialis spirans, ha: 1. két magánhangzó között, 2. magánhangzó és liquida, 3. liquida és magánhangzó, 4. két liquida között áll:

1. *lēva* Leben, *ōvat* Abend, *keva* geben, *ova* oben.

2. *avv* aber, *evv* Eber, *intavlēra* eintabuliren, *trēvv* Treber, *pīvl* Bibel, *ivrāl* überall, *Lēvl* Löbl.

3. *khervas* Kürbis, *ārvat* Arbeit, *fōterva* verderben, *verva* werben, *kholva* Kolben.

4. *silvr* Silber, *falvl* Falbel.

Ugyanez áll szóvégi *p*-re, mely továbbképzés által szóközépre kerül: *tsēp* plur. *tsēva* Zehe, praes. sing. 1. szem. *štāva* stauben, *štāp*, plur. *krēvv* Grab.

77. §. Bármily eredetű kfn. szóvégi *p*-nek nyjokban *p* felel meg: *tāp* kfn. toup, taub, *ap* kfn. ap, abe, ufn. ab stb.

78. §. Későbbi eredetű kfn. szókezdő *p*- majd aspiratio nélkül, majd aspirálva ejtetik:

1. asp. nélkül a) cons. előtt: *plōn* Plan, k. latin plānumból, *predīxa* predigen (prædico-ból), *prīfun* Prüfung (kfn. prüeven ófrancia pruef-ból, mely a latin probo-ból származik), b) voc. előtt néha: *partēi* kfn. partie francia partie-ből (lat. ital partita), *peits* Peitsche, Kluge szerint a cseh bič-ből, *pentsl* meszelő lat. penicellumból, *peχ* lat. picem-ből (pix), *palatšinto* palacsinta, *palasāda* francia palissade-ből.

2. aspirálva: *Phaul Phēār* Paul, Peter, *phetsa* zwicken (kfn. phe-tzen, Weigand szerint összefügg az ófrancia apiter, spanyol apitar-ral), *phošt* olasz posta-ból (lat. positus, posita), *phat* Pate lat. paterből (Kluge), *phein* Pein vulg. latin pēna-ból (poena), (v. ő. ószász pīna), *phīstōl* Pistole (V. ő. 79. §. 3.).

79. §. A felnémet lautverschiebung előtti időből való kölcsön-szavak *p*-jének, valamint nyug. germ. *p*-nek általában, szóközépén vocalisok között, szóvégen vocalis után, és szóközépén és szóvégén liquida után *f*, szóközépén és szóvégén *m* után *p*, szó elején hangsúlyos magánhangzó előtt *ph*, szó közepén hangsúlytalan magánhangzó előtt *p* felel meg; *-pp*-nek megfelelője *p* vagy *p̣*.

1. Szóközépén és szóvégén vocalis után (a felnémet hangmozdítás első áramlata, l. Dr. Petz Gedeon, Grimm törvénye 53. o.): *šof* (ófn. Isidor scáp), *kreifa* greifen (gót greipan), *tāf* (ósz. diop), *hanaf* (ófn. hanaf, óang. hænep, grg. *χάνναβης*), *tāfo* (gót daupjan).

2. Liquida után (a felnémet lautverschiebung harmadik áramlatának mintegy első rétege, Grimm törvénye 57. o.): *tarf* (ósz. thorp), *verfo* (gót wairpan), *helfo* (gót hilpan), *šaf* (gót skapjan).

3. Hangsúlyos magánhangzó előtt: *phūloχ* (= *phūl* + *loχ*, óang. pól, ófn. pful), *phöl* 1. Pfahl, 2. Dummkopf (óang. pāl), *phošt* Pfosten (lat. postis), *phaf* Pfaffe (lat. papa), *phinkšt* Pflingsten (πεντεχοστή), *pheilar* Pfeiler (vulg. lat. pilāre, pilarius), *pheršin* Pfirsich (lat. persicum).

4. Szó elején cons. előtt: *plants* Pflanze (lat. planta), *pluk* Pflug (holl. ploeg, angzs. plóh, angol plough, izl. plógr), *plik* pflücken (vulg. lat. *pīlūccāre, ital. piluccare Kluge). De *flaum* Pflaume (prunum) talán kölcsönszó a keleti középnémet nyelvjárásokból.

5. *m* után álló *p*: *štrump* Strumpf, *kramp* Krampf, *štump* stumpf, *šimp un šan* Schimpf und Schande, *tamp* Dampf.

6. *-pp-*, vagy hangsúlytalan vocalis előtti *p*: *šep* schöpfen (ósz. skeppjan), *apl* Apfel (aln. appel), *šlup* schlüpfen (gót sliupan), *štop* stopfen (lat. stuppere), *hop* Hopfen (lat. hupa), *hups* hüpfen (angzs. hoppettan), *hiptriv* Schwamm drauf (tul. ugord át), *tapr* gyorsan, hamar, ügyesen, tapfer (alfrk dapper, 'tapfer', 'viel'), *thiply* Tüpfel, Pünktchen.

80. §. Germ. *ā*, *p*, *t*, *pp* vagy *āā*-ből valamint későbbi eredetű ófn. kfn. *d*-ből szó elején és szóvégén, valamint szóközépén, ha nem áll két magánhangzó vagy magánhangzó és liquida közt, nyjokban mindig *t*: *tik* dick, *tištle* Disteln, *tañ* dann, denn, *valt* Wald (kfn. walt, -des), *hērt* Herd (kfn. hērt, -des).

81. §. Kfn. *t*-nek (mely rendszerint ősgerm. *ā*, *t* vagy *p*-ből fejlődött) nyjokban többnyire *t*, hangsúlyos vocalis előtt néha *th* felel meg: *tāk* Tag, *tēl* Teil, *tāik* Teig, *krot* Kröte (kfn. krote); *thap* botorkál; *thapix* ügyetlen (eredete bizonytalan), *thas* Tasche, *thunke* eintauchen (kfn. tunken), *thup*, *trufthup* berühren, anstossen, draufstossen, és *thup* m., *thiply* n. Punkt, Mal, Zeichen (v. ö. kfn. topfe Punkt), *tharn* Turm, *thurn* turnen, *thut* Tüte, Düte.

82. §. Germ. *ā*-nek, valamint bármily eredetű dent. explosivának nyjokban szóközépén két magánhangzó között, valamint magánhangzó és *r*, néha magánhangzó és *l* között is, zöngés spirans, *ā* felel meg. E spirans, melyre Brenner O. würzburgi professor is utal 'Grundzüge der geschichtlichen Grammatik der deutschen Sprache' című kitűnő könyvecskéje 27. oldalán, véleményem szerint egyenes folytatása a germ. zöngés dentalis spiransnak, de csak szóközépén maradt meg, míg szó elején és

szóvégén explosívába ment át. A mai német nyelvjárásokban e spiransnak vagy explosíva, vagy *r* felel meg, csak a bajor-osztrák dialektusból idézi Brenner a *fōda* Vater alakot (v. ö. 94. §.).

1. *hūda* hüten, *trēda* treten, nyomtatni, *leidā* leiden, *hedix* hätte ich, *mēda* kfn. meide, Mädchen, *fedr* Feder, *kūt*, *kūār* gut, guter, *rāt*, *redr* Rad, Räder, *hadr* hat er, *odr* oder, *plōdr* Blatter, *rōār*, *rōdi* rot, rote, *Phēdr* Peter.

2. *l* előtt kétféle eset lehetséges: a) mindig *t* áll: *nōtl* Nadel, *prāt* Braten, *trotl* Trottel, *prutl* Rotznase, *Khatl* Katarina szavakban. b) majd *t*, majd *ā* van ezekben: *khutl* és *khudl*, *phutl* és *phudl* Pudel, *krēt* és *krēdl* Gretel, *frīt* és *frīdl* Friedel.

Megj. Az explosíva néha megmarad, ha ófn. *t*-nek felel meg: *fatr* Vater, *motr* Mutter, *lētr* Leiter; és ha újabb eredetű: *hutr* hátár.

83. §. Kfn. -nd-, -rt-, -lt-ből *n*, *r*, *l* vagy *n*, *r*, *l* lesz: *veñā* wenden, *šteñār* Ständer (kfn. stentner) Schmalztropf, *kilā* gelten (giltet MC), *halā* halten, *veñā* werden, *vuñār* Wunder, *hunrt* hundert, *anršt* anderst.

84. §. Kfn. *g* a 85. és 86. §. eseteinek kivételével nyelvjárásunkban *k*: *kav* Gabel, *kēl* gelb (kfn. gēl, -wes), *kuñā* gönnen (kfn. gunnen), *nāk* Nagel, *fōkl* Vogel. Kfn. *k* hangsúlyos magánhangzó előtt mindig *kh*. 1. *khek* keck, *khats* Katze, *kherx* Kirche, *kholvā* Kolben, esutka *khēil* Keil, *khiv* Kübel, *khāfā* kaufen. 2. *klōšt* Kloster, *klopā* klopfen, *knop* Knopf, *kreit* Kreide, *kranx* krank, *akrā* ackern, *hakā* hacken, *henkā* henken, *hiklā* hickeln, *prokā* Brocken; kfn. szóvégi *c*-ből is *k*: *kruk* (kruoc), *špek* (spēc), *štark* (starc), *pañk* (banc).

85. §. Kfn. gutt. explosíva szóvégén -ic, -ec, -rc, -rge-bea, néha szóközépén, főképp *l* előtt, gutt. spiransba megy át: *khēñix* König, *klūñix* (kfn. glüendic) glühend, *šteñēñix* streitig, *krīx* krieg, *ārīx* arg, *perx* Berg, *uf parx* auf borg; *khux* Kugel, *jāxt* Jagd, *khex* Kegel, *ix* Igel, *flīx* Flügel; *šartax* (szerb čardak) góré.

86. §. Kfn. szóközépi -lg-, -rg-ből -lj-, -rj- lesz: *foljā* folgen, *kaljā* 1. akasztófa, Galgen, 2. nadrágtartó, *nerjāts* nirgends, *erjā* ärgern, *marjā* morgen, *sarjā* sorgen, *tiljā* tilgen.

Spiransok.

87. §. Kfn. *ch* nyjban *χ*: *pilix*, billig (kfn. pilliche), *seχ* Sech, Pflugmesser, *feχtā* fechten, betteln, *leixt* leicht, *tarx* durch, *huntyā* Hündchen, *trax* Drache, *nāxt* Nacht, *loχ*, *suχe*, *pauχ* Bauch.

Megj. Kfn. *ch* kiesik: *puštāvā* Buchstabe, *khervei* Kirchweihe, *rāfanx* Rauchfank.

88. §. Kfn. *s*, *š* és *z*-ből fejlődött spirans mindig zöngétlen; *s* cons. előtt nyjban *š*: *sivā* sieben, *salts* Salz, *hosā* Hose, *plōsā* blasen, *peisā* beissen (bizen), *fokēsā* vergessen, *štōs* Stoss, *šus* Schuss; 2. *šlāō*

schlagen, *štēla* stehen, *šterva* sterben, *štēn* Stein, *špringa* springen, laufen, *šnapa* (kfn. snappen) nicken, *šneida* schneiden, *šmutsa* (kfn. schmutzen) küssen, *kašt* Gast, *mošt* Most, *saštāk* Samstag, *varšt* Wurst, *keišt* Geist, *nemšt* nimmst.

Kfn. *sc*, *sch* természetesen szintén *š*: *šāva* schaben, *šisa* schiessen, *šiml* Schimmel, *šul* schuole, *treša* dreschen.

Kfn. *z*-vel (szóközépen *tz*-vel) jelölt hang nyjokban *ts*: *tsēit* Zeit, *tsāiz* Zeichen, *tsaun* Zaun, *tsun* Zunge, *tsarn* Zorn, *špats* (kfn. spaz). veréb, *setsa* setzen, *vetsa* wetzen.

89. §. Kfn. *v* és *f* nyjokban dentilabialis zöngétlen spirans: *fala* fallen (vallen), *fenštr* Fenster, *af* Affe stb. Liquida előtt néha zöngés spirans: *teivl* kfn. tiuvel, Teufel, *hāva* kfn. haven, Topf, *štivl* Stiefel, *khevř*, *rotskhēvř* kfn. këver. [Ellenben *khevř* Käfing lat. cave-ból, *livra* liefern franczia livrer-ből, *havř* Hafer kfn. haberből magyarázandó.]

90. §. Kfn. *w* rendesen megmarad: *vašř* Wasser, *vēt* Weide, *vintř* Winter stb. Ha azonban kfn. szóvégi *-we*-nél az *e* elhagyásával *v* kerülne a szó végére, ez átmegy *p*-be: *švalp* kfn. swalwe, Schwalbe, *farp* kfn. farwe, Farbe, *lēp* kfn. löwe, Löwe, *mērp* kfn. mürwe, mürbe. Kfn. *w* elesik: ugyanazon esetekben, mint az ufn.-ben (*-ew*-, *-āw*-, *-ouw*-, *-iūw*-nél, Willmanns D. Gramm. I.³ 124—125. §.).

91. §. *j* épúgy mint *r*, többnyire csak szó elején és szó közepén áll: *jut* Jude, *jōr* Jahr, *jun* jung stb.

92. §. *h* csak magánhangzó előtt fordulhat elő, máskor *χ*-ba megy át, vagy eltűnik: *hēsa* heissen, *hiŋra* hindern, *heint* kfn. hint, heute Nacht; *fūχ* Luder (de *fū* Vieh), *siχ* siehe, *hēχř* höher.

ÁTTEKINTÉS. PHONETIKAI ÉS NYELVTÖRTÉNETI EREDMÉNYEK.

93. §. Ha nyjk magánhangzórendszerét áttekintjük, feltűnik mindenekelőtt az, hogy az elülső nyelvéllással képzett hangok (*i*, *ī*, *e*, *ē*, *ɛ*, *ē*) mind ajakgömbölyítés nélkül, a hátsó nyelvéllással képzettek (*u*, *ū*, *o*, *ō*, *a*, *ā*) mind ajakgömbölyítéssel képeztek. Egyes hang csak egy van, az *ə*. Minthogy azonban az ófn. és még a kfn. nyelvben is voltak egyrészt elülső nyelvéllással, de ajakgömbölyítéssel ejtett vocalisok (*ö*, *ə*, *iū*, *ü*), másrészt hátsó nyelvéllással, de ajakgömbölyítés nélkül képzett hangok (nyílt *a* és *ā*), kétségtelen, hogy nyjk mai hangállapota csak újabb fejlődés eredménye lehet.

E fejlődés kétféle irányban ment végbe. Az ajakgömbölyítéssel képzett hangok *e* labializálást lassanként elvesztették, ha elülső

nyelvállásúak, s a megfelelő illabialis hangokba mentek át; a mai nyjírásban tehát teljesen hiányzanak az elülső nyelvállású labialis hangok. Másrészt az ófn. hátsó nyelvállású illabialis hangok a megfelelő labialisokba mentek át, s így hiányzanak a nyjírásból a hátsó ajakgömbölyítés nélkül képzett hangok. Minthogy ezenfelül több kfn. diphthongus (*ei*, *öu*, *ie*, *uo*, *üe*) a mai nyjban egyszerű hangzóvá vált, nyjírásunk magánhangzórendszere sokkal egyszerűbb, mint a kfn. volt. Igaz ugyan, hogy kfn. *i*-ből *ei*, *ü*-ből *au* lett, s kfn. *ei* gutt explosiva és vocalis előtt valamint szóvégén *āi*-ba ment át: de hat kfn. diphtongussal szemben nyjban mégis csak három áll, nem számítva az *ə*-vel képzetteket, a melyek úgy keletkeztek, hogy egy hangsúlyos és egy hangsúlytalan (többnyire *e*) magánhangzó egymás mellé került, tehát nem is annyira szervesen fejlődött diphtongusoknak, mint inkább laza magánhangzókapcsolatoknak tekintendők.

Roppant nagy hatása van *r* és *r* + cons.-nak a megelőző vocalis kvalitására. Így *r* előtt csak nyílt *e* állhat, nyílt *ē* is csak *r* előtt fordulhat elő; *r* vagy *r* + cons. előtt kfn. *i* és *ü* átmegy *e*-be, *iu* *ē*-be, *o* és *u* *a*-ba vagy *ā*-ba. E jelenség nemcsak a mai német, különösen a frank nyelvjárásokban többé-kevésbé általánosan el van terjedve, hanem részben már igen régi időbe visszakisérhető. Így ismeretes, hogy már a gót nyelvben *r* és *h* előtt *ai* és *au* áll *i* és *u* helyett. Az ófn. Isidorban germ. *ē*-nek mindig *e* felel meg, csak *r* + cons. előtt ír az ófn. fordító következően *ae*, *æ* vagy *e-t*: *aerdha* (2-szer), *aerdhuwasun*, *aerdhrriihhes*; *ardhu*, *ardhchunni*; *armherzin*, *erda* (ötször), *ercna*, *ernusti*, *ernustliihho* (George A. Hench: Der althochdeutsche Isidor, Strassburg 1893, 62. oldal). Hench véleménye szerint is a jelölések az *e* nyíltságát bizonyítják *r* + cons. előtt; s minthogy az ófn. Isidor a rajnai frank nyelvjárásban van írva, látjuk, mint él fokozódott erővel és hatással ugyanazon nyelvjárásban *e* hangtörvény több, mint ezer évvel később.

94. §. A consonansok történetében legfontosabb a germ. zöngés spiransok és az explosivák fejlődése. Az előbbiekre vonatkozólag részben egészen új eredményekhez jutottunk. A dentilabialis spiransra vonatkozólag idéztük Behaghel véleményét (76. §.), a ki megengedi ugyan, hogy a *b*-nek megfelelő szóközépi *v* a germ. spirans egyenes folytatása, de éppen a rajnai frank nyelvjárásra vonatkozólag azt tartja, hogy itt is, mint a bajor nyelvjárásban, a germ. spiransból először explosiva lett, s úgy fejlődött újból spiranssá a XII. század óta. Viszont a dentalisokról (ugyanesak i. m. 102. §.-ban) röviden csak annyit mond, hogy a dentalisok a német nyelv történeti korszakában valószínűleg már csak explosivák voltak. Még Braue ófn. grammatikájában (Althd. Gramm.² 63. l.) is azt mondja: „germ. *ā* (got. *d*), welches im got. altn. nur im anlaut und nach consonanten zum verschlusslaut geworden war, ist im west-

germ. überall, auch inlautend nach vocalen, zum weichen verschlusslaut *d* geworden'. De egy újabb, nagy szakismerettel készült összefoglaló munkában (Dieter: Laut- und Formenlehre der altgermanischen Dialekte, Leipzig 1898.) Hartmann F. már sokkal óvatosabban nyilatkozik (id. m. 297. l.): 'Über den lautwert des (ahd.) *d* ist es sehr schwer etwas sicheres festzustellen, da es zwar den vertretern des urg. *d* überall ziemlich lange richtig geschieden wird, schliesslich aber doch die aussprache der lenis annimmt. Wahrscheinlich hat es anfänglich den lautwert der media gehabt, doch ist auch spirantische geltung (*ḍ*) nicht ausgeschlossen'. Én Hartmannal szemben egy lépéssel tovább mentem, midőn a 82. §-ban, eredetileg kapcsolatot keresve a mi nyelvjárásunk *ḍ*-hangja és a németországi nyelvjárások megfelelő intervocalikus *r*-je között, s ezeknek eredetét kutatva, alapos megfontolás után azon véleményt mondtam ki, hogy a germ. zöngés dentalis spirans *ḍ*, a mi nyelvjárásunkban bizonyos helyzetekben nem ment át dentalis explosívába, hanem megmaradt spiransnak, sőt e spirans analógiájára a más eredetű dent. explosívák is hasonló helyzetben dentalis spiranssá váltak. Épígy Behaghel kissé ingadozó magatartásával szemben határozottan a mellett nyilatkoztam (76. §.), hogy a germ. szóközépi *β*-ből sem lett explosíva, hanem annak közvetlen megfelelője, legalább a rajnai frank nyelvjárásban, a germ. *w*-vel összeesett mai *v*. Jól ismerem e kérdések nagy nehézségeit, s ép azért véleményem tüzetes nyelvtörténeti indokolását, főkép az ófn. Isidor és Otfrid, valamint a kisebb ófn. és kfn. frank nyelvemlékek alapján, későbbre halasztom, ha ugyan időm és alkalmam lesz rá. Most csak azon körülményre akarok még utalni, hogy a (németországi) rajnai frank nyelvjárásban a *ḍ* > *r* hangváltozás vagy még ma sem fejeződött be mindenütt, vagy pedig csak a legújabb időben mehetett végbe. A bácsmegyei frank nyelvjárásu községekben ugyanis nyoma sincs még a *ḍ*-nek megfelelő szóközépi *r*-nek. Németországban a rajnai frank és a szomszédos nyelvjárások közül a szóközépi explosíva megvan a Taubergrund dialektusaiban¹⁾ (keleti frank), a salzungi nyelvjárásban²⁾ (thüringiai nyj.), a középfrank nyelvjárások közül pl. az Eifel-dialektusban.³⁾ Ellenben a *ḍ* > *r* hangváltozás végbement a délkeleti Pfalz nyelvjárásaiban, a handschuhsheimi dialektusban, a siegerländi nyelvjárásban, az alnémet nyelvjárásokban (zwischen Lüneburger Heide und Elbe Wrede Afda XIX, 282.). Minthogy e hangváltozás az alnémet nyelvjárásokban van legjobban elterjedve, valószínűleg onnan

¹⁾ Otto Heilig: Grammatik der ostfränkischen Mundart des Taubergrundes Leipzig, 1898, 141 §.

²⁾ Hertel: Die Salzunger Mundart, 34. §.

³⁾ Th Büsch: Über den Eifeldialekt 17. §.

is indult ki, s úgy terjedt dél felé. A bácsmegyei rajnai frankok a kivándorlás által kivonták magukat a terjedő hangtörvény befolyása alól. Weinhold (Mhd. Gramm.² 214. §.) ugyan két XIII. századbéli hesseni helynév (Wolvolderore 1269, Norfelde 1282) alapján azt következteti, hogy a *d*-nek megfelelő szóközépi *r* már a XIII. században megvolt. De e két adatnak bizonyító erőt nem tulajdoníthatunk, mert e nevek etymológiája ellen kétségek támaszthatók. Ha e két adatban meg lehetne bízni, ezek is az *r*-et okvetlenül megelőző spirans nagy régisége mellett bizonyítanának.

A 82. §. 2. szerint szóközépen *l* előtt vagy mindig dent. explosiva áll, vagy pedig a spirans legalább is váltakozik explosívával. E jelenség phonetikai okokban leli magyarázatát. *ā* és *l* ugyanis közvetlenül egymás után csak nehezen ejthetők ki, mert az *l* képzésénél a nyelv hegye jóval hátrább húzódik, mint a *ā*-nél, s a hirtelen átmenet a kettő között a nyelvizmok nagy megfeszítésébe kerül. Ezért lép *l* előtt a spirans helyébe a *t*. A landaui és handschuhsheimi dialektusban a dentalis spirans *l* előtt mindig kiesett: *fri'l* (Lenz i. m. I. 14. o.) Friedel, *kei'l* (kfn. göte, patin 21. o.), *khu'l* (kfn. kutel 23. o.), *krei'l* Gretel (25. o.), *mā'l* (maidel 30. o.), *no'l* (nadel 32. o.), *rā'l* (reitel 39. o.), *rā'ln*, *korā'lt* (u. o.), *rei'l* (rötel 40. o.), *špai'l* (spidel 45. o.), *tse'l* (zettel 50. o.). Minden más esetben a szóközépi dent. spiransból az említett nyelvjárásokban *r* lett. A besztercei nyelvjárásban, mely a moselfrank nyelvjáráshoz tartozik (Gustav Kisch: Die Bistritzer Mundart verglichen mit der moselfränkischen, külön lenyomat PBB. XVII-ből), viszont azt látjuk, hogy germ. *ā*-ből mindig explosiva lett, csak *l* előtt ment át az eredeti spirans mindig *r*-be (i. m. 61. o.): *berāln* betteln (ófn. bétalón), *baerā* (ófn. bütül), *širāln* (scutilón), *rirāln* Masern (kfn. rite), *firgālbog* videlboge, *šerl* (schēdel) stb.

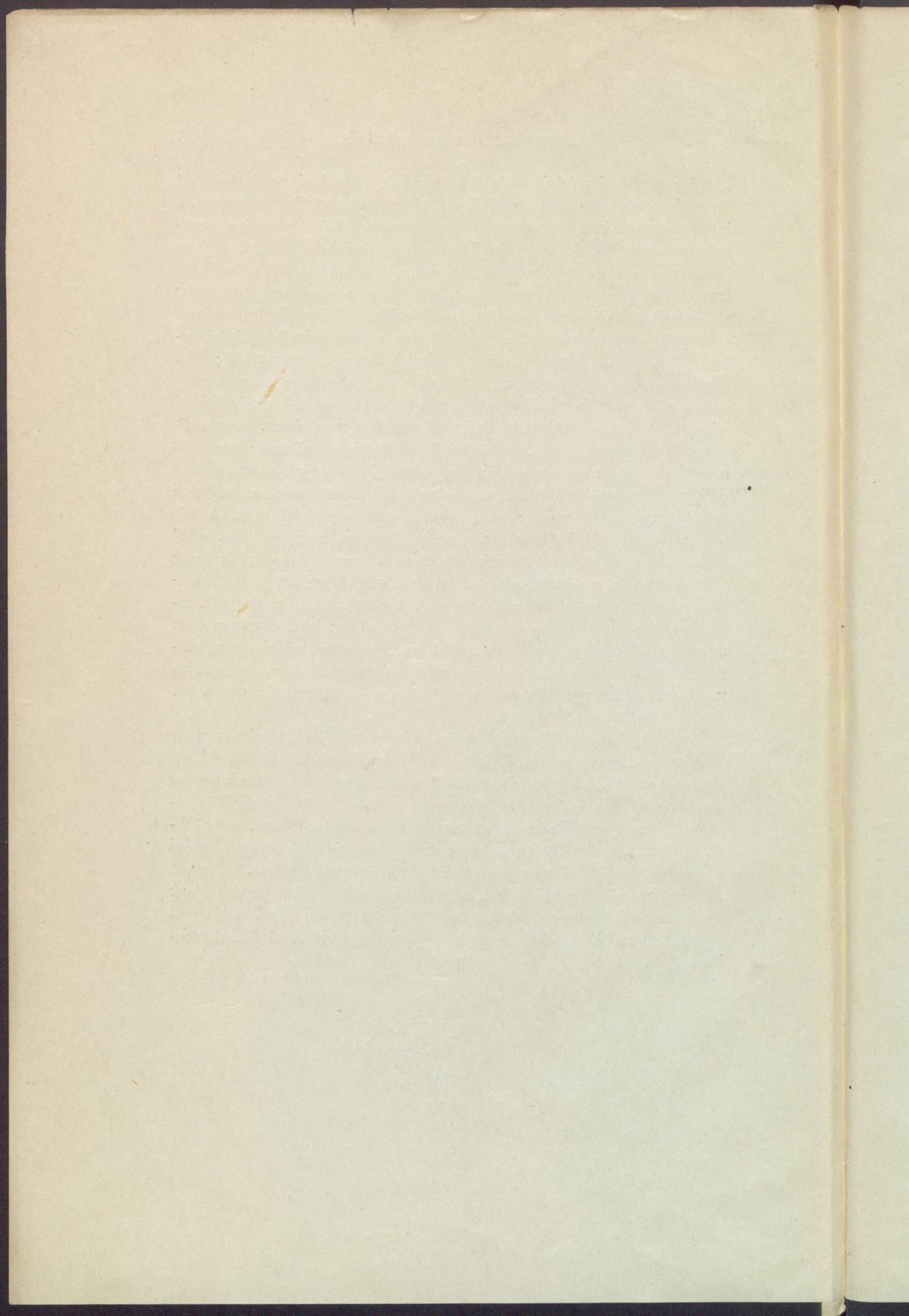
95. §. Az a kérdés merül már most föl, mi bizonyítja azt, hogy a verbászi nyelvjárás a rajnai frank dialektushoz tartozik? Ha nem volnának is pozitív adataink a lakosság eredetéről, a nyelvjárás hovátartozásának megállapításánál kitűnő kriterium gyanánt szolgálnának 1. a germ. tenuis explosivák elmozdulása, 2. a dim. képző, mely a mi nyelvjárásunkban mindig *-χə* vagy *-lχə*, *-əlxə*. Azon területnek tehát, melyen nyjlk legközelebbi rokonait keresnünk kellene, határát északon az alnémet nyelvjárások képeznék; nyugaton a moselfrank nyelvjárás, mely a *dat*, *it*, *allet* és *wat* *t*-jét nem mozdította el, mint a mi nyelvjárásunk; délen és keleten azok a nyelvjárások, melyekben a germ. szókezdő *p*-nek *pf*- vagy *f*- felel meg, vagy a melyekben a dim. képző nem *-χə*, hanem *-li*, *-le*, tehát az elzászi, a sváb, a keleti frank és a thüringiai nyelvjárás. Az így behatárolt területen pedig a rajnai frank nyelvjárást beszélnek.

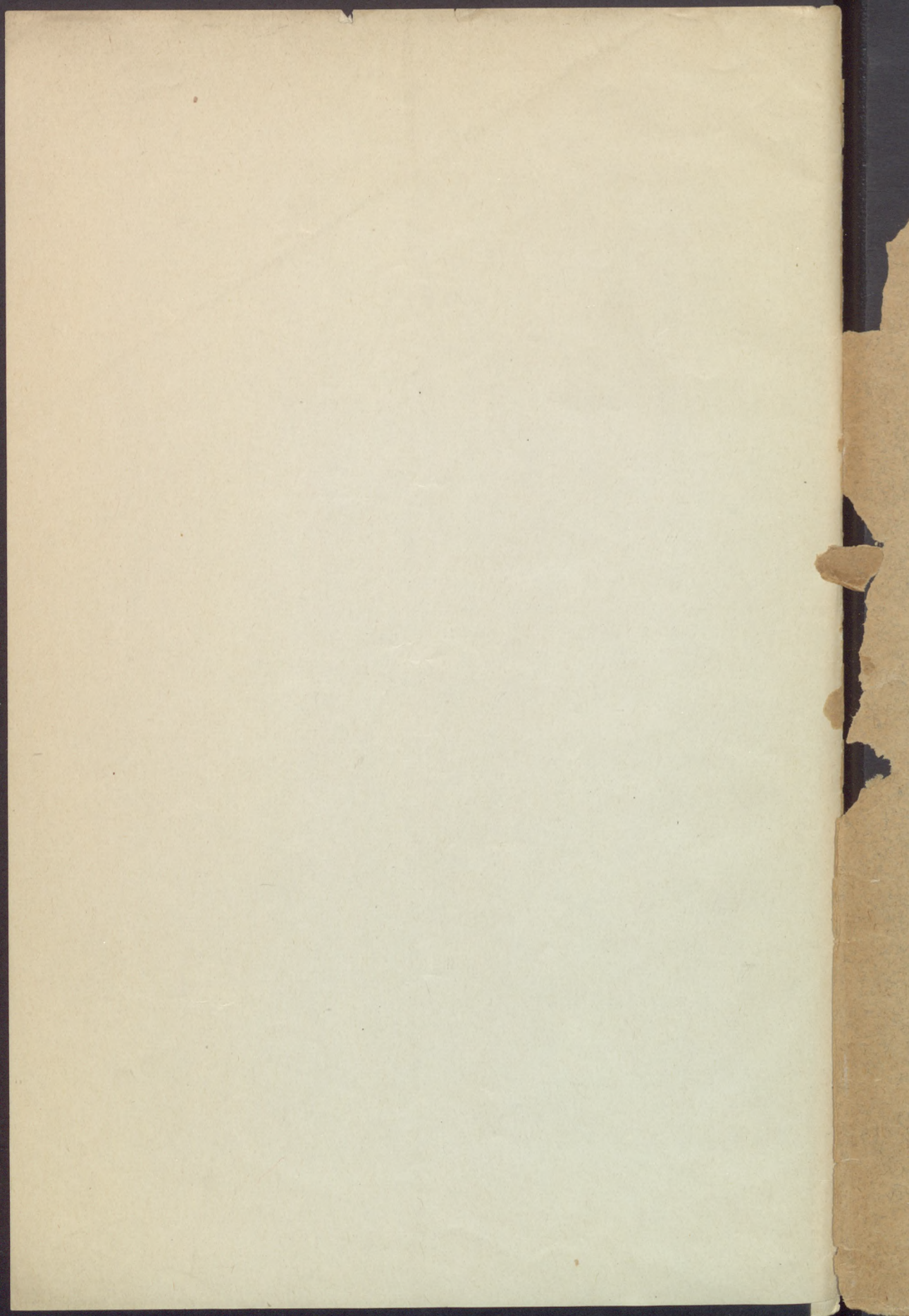
Az eddig tudományosan feldolgozott rajnai frank nyelvjárások

közül a verbászi nyelvjárás a Pfalz délkeleti részének nyelvjárásával mutat legtöbb hasonlatosságot. Erről a nyelvjárásról Dr. Heeger G. a landani gymnasium programmértekezése gyanánt (1896.) egy igen szorgalmas és meglehetősen nagy területet áttekintő dolgozatot írt, melyre legnagyobb sajnálatomra csak értekezésem első kidolgozása után akadtam rá, pedig fáradságos munkámat, különösen a hangtörvények összeállításánál, nagyon megkönnyíthette volna. Mert a két nyelvjárás nagyon sok tekintetben megegyezik egymással. Így a délkeleti pfalzi dialektusban is kfn. *ā*-ból *ō* lesz, kfn. *e*, *ē*, *e*, *ü* és *i*-ből *r* előtt *e* vagy *ē* lett; kfn. *o*-ból *r* + cons. előtt azonban csak nyílt *o*, kfn. *u*-ból *r* + cons. előtt csak *o* vált (nálunk mindkét esetben *a*); a kfn. elülső nyelvallással képzett labialis hangok ott is illabialis hangokba mentek át. A mássalhangzók tekintetében ufn. szóközépi *b*-nek ott is *v* felel meg; germ. *p*-a terület északi részében szintén nem mozdult el *pf*-vé, csak a terület déli részében szóközépen és szóvégén, tehát éppen azon a területen megy át a *p* | *pf* vonal; kfn. *-ng*-nek ott is *ŋ* felel meg. A két nyelvjárás azonban különbözik egymástól abban, hogy ott kfn. *e*-ből zárt *e*, kfn. *ē*-ből nyílt *e* lett, míg nálunk *e* két hang összeesett; kfn. *ē*-nek nálunk mindég, *r* előtt is, zárt *ē* felel meg, míg ott *r* előtt nyílt *ē*; kfn. *ei* is mindig nyílt *ē*-vé vált ott, míg nálunk vagy zárt *ē*, vagy gutt. explosiva és spirans előtt és szóvégén, *āi* lett belőle; kfn. *ou*-nak *m* előtt nálunk *ō*, ott részben *ē*, részben *ā* felel meg. A *lautverschiebung* ugyanazon mértékben van keresztül vive mindkét nyelvjárásban, csak hogy a mi intervocalikus dentalis spiransunkkal szemben ott mindig *r* van (pl. *glāre* Schlitten, nálunk *šlāde*).

Valószínűleg a Heegertől megfigyelt nyelvjárástól kissé nyugatra Saarbrücken, Zweibrücken, Kaiserslautern és Kreuznach között, a honnan a bevándorlók legnagyobb része érkezett, fogjuk nyárásunk pontos megfelelőjét idővel megtalálni, ha ugyan a különböző vidékekről összeözlött nép között kizárólag egy nyelvjárás lett általánossá, s a többségben levők nyelve közé nem keveredtek egyes kisebb csapatok nyelvi sajátosságai, mi által bizonyos keveréknyelvjárás keletkezhetett. E kérdést eldönteni mindaddig nem lehet, míg a németországi rokon nyelvjárások tüzetesen feldolgozva nincsenek, vagy valaki meg nem figyeli azokat ott a helyszínen oly czélból, hogy a verbászi nyelvjárással összehasonlítsa őket.

2
12
6
6
18

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.